

УДК: 94(477)/19

Є. В. Перегуда

ORCID: 0000-0001-7561-7193

Київський національний університет будівництва і архітектури

О. Є. Пилипенко

0000-0002-6096-9433

Національний університет харчових технологій

А. О. Лихолат

0000-0003-4314-2482

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

E. Pereguda

Kyiv National University of Construction and Architecture

O. Pylypenko

National University of Food Technologies

A. Lykholat

National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

НАУКОВО-ДОСЛІДНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВИКЛАДАЦЬКОГО СКЛАДУ УНІВЕРСИТЕТІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ПЕРЕДРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД ХІХ СТ.

Research-Scientific Activity of Teaching Staff of the Universities of Dnipro Ukraine Before Period of Reforms 19th Cent.

У статті досліджено зародження і становлення української науки в Київському та Харківському університетах. Всебічно розглянуто науково-дослідну діяльність професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів Наддніпрянської України першої половини ХІХ ст., різноманітних факторів, які сприяли цьому процесу. Доведено, що українські учені першої половини ХІХ ст. працювали у складних умовах занепаду та розкладання феодальної системи Російської імперії, реакційної політики уряду і царату. Професорсько-викладацький склад зазначених університетів зробив ґрунтовний внесок у становлення та розвиток математики, хімії, фізики, геології, палеонтології, анатомії, ботаніки, історії, лінгвістики та інших наук. Сформувалися наукові школи для підготовки висококваліфікованих фахівців з наведених галузей знань.

Ключові слова: університет, професорсько-викладацький склад, гуманітарні й технічні науки, наукове товариство, Університетські статути, наукове дослідження та розробка, Наддніпрянська Україна.

The process of origination and formation of the Ukrainian science in Kyiv and Kharkiv universities is investigated in this article. The research activity of professors and teaching staff of the higher educational institutions of the Upper Dnipro Ukraine (Naddnipyrianshchyna, over Dnipro land) in the early 19th century is comprehensively examined. Grounding on the analysis of archival materials and published documents it is proved that Ukrainian scientists of the first half of the 19th century worked in difficult conditions of the decay and decomposition of the feudal system of the Russian empire and retrograde policy of government.

The university faculty took part in the making and the further development of chemical, physical, geological, palaeontological, anatomic, botanical, historical, linguistic, legal and other natural sciences at that time within the universities. Scientific schools were formed in order to prepare the skilled specialists in the abovementioned areas of knowledge. In 19th century the Kharkiv and Kyiv universities became the core centres of scientific thought of the Upper Dnipro Ukraine. Economic development of this part of the Russian empire required rapid quantitative and qualitative increase of skilled teachers and the growth of number of students. After the adoption of the University Charters in 1804 and in 1835 these higher educational institutions had a sufficient level of faculty advisors that provided powerful and swift development of different areas of the science. The university faculty and the students were actively involved in conducting scientific experiments in the laboratories, creation of various scientific societies, maintaining the activity of scientific organizations, exchange of scientific and technical information with other Russian universities, solving urgent economic problems of the Russian empire.

Keywords: university, faculty advisors, humanitarian and technical sciences, scientific societies, University charters, scientific research and developments, Ukraine of Naddniprianschyna.

Перша половина XIX ст. є важливим періодом в історії вітчизняної науки. Саме тоді була заснована та система науково-дослідних центрів, яка надалі неухильно еволюціонувала. В цей період на українських землях набули подальшого розвитку організаційні форми науки, які рівнялися на досвід провідних країн Західної Європи.

Джерельну базу та наукову літературу було опрацьовано на основі залучення сукупності загальнонаукових і спеціальних наукових методів, які забезпечили комплексність дослідження. До джерельної бази залучено фонди Центрального державного історичного архіву України м. Києві, Державного архіву м. Києва.

Історія становлення Харківського і Київського університетів, формування їх професорсько-викладацького складу стали об'єктом всебічного вивчення відомих учених, безпосередніх свідків описуваних подій — Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова, В. П. Бузескула, М. Ф. Владимирського-Буданова, І. М. Бороздіна та ін. (Багалей, Д. И. 1893–1898; Багалей, Д. И. & Сумцов, Н. Ф. & Бузескул В. П. 1906; Бороздин, И. Н. 1910; Владимирский-Буданов, М. Ф. 1884; Владимирский-Буданов, М. Ф. 1884а). Ці праці було приурочено до ювілейних дат існування перших університетів Наддніпрянської України. Основну увагу дореволюційних дослідників історії університетів Наддніпрянської України дореформеної доби XIX ст. було

зосереджено на висвітленні діяльності Харківського університету під час дії статутів 1804 і 1835 рр., а Київського університету — статутів 1833 і 1842 рр. Більшість дорадянських монографій і статей було присвячено державній політиці щодо вищої освіти, становленню перших вітчизняних університетів, рівню їх матеріального забезпечення, хронічному недоукомплектуванню штатів, складній і обтяжливій процедурі набуття наукових ступенів, тому, як викладачі відстоювали принципи автономії й самоврядування закладів вищої освіти тощо.

Історіографічні матеріали XIX — початку XX ст. характеризуються довідниково-фактологічним, а не науково-аналітичним підходом до розкриття різних аспектів університетської освіти. Визначені проблеми досліджували, як правило, професори й викладачі тих самих університетів, посадовці профільного міністерства (зокрема міністри), а також літератори, аналітики, публіцисти та громадські діячі. Отже, дорадянський період в історіографії став часом первинного накопичення фактичного матеріалу, а також початкового визначення наукових напрямів і розробки проблем з історії університетської освіти Наддніпрянської України дореформеної доби XIX ст. Другий період дослідження життя й професійної діяльності професорсько-викладацьких кадрів університетів Наддніпрянщини, який має хронологічні межі з 1917 до 1991 рр., можна назвати радянським.

У підходах до вивчення обраної теми в означений період превалювали «соціально-класові» аспекти, а також існували ідеологічні й політичні упередженість і стереотипи, побудовані на засадах марксистського вчення. Головну увагу приділяли дослідженню негативного впливу феодално-кріпосницьких підвалин, що в той час доживали в Російській імперії останні десятиліття. Інші аспекти розвитку університетської освіти й науки науковці цього періоду розглядали побіжно. В історіографії 1920–1950 рр. перевагу надавали висвітленню ролі провідного класу пролетаріату та панівної ідеології. Виходили роботи, присвячені становленню й розвитку окремих наукових галузей в університетах Наддніпрянщини: О. Гольдман «Фізика за

сто років у Київському університеті», К. Волков «До історії хімічної науки у Київському університеті за сто років», Н. Комарь «История аналитической химии в Харьковском университете», Л. Крижановський «До історії геолого-мінералогічних дисциплін в Київському університеті за сто років», И. Волчанецкий «Очерки истории зоологии в Харьковском университете», О. Соколовський «Нарис роботи Київського університету в галузі систематики рослин та вивчення місцевої флори за минуле сторіччя», О. Маркевич «Наука і наукові працівники в Київському університеті за 112 років його існування (1834–1946 рр.)» та інші.

В пізні часи радянської доби вийшло друком чимало спеціальних досліджень, присвячених як історії розвитку окремих галузей університетської науки, так і окремим ученим — видатним представникам професорсько-викладацьких колективів університетів ХІХ ст. (Верхратський, С. А. & Заблудовський, П. Ю. 1991; Сарбей, В. Г. 1982; Соболева, Е. В. 1983). У цих роботах висвітлюються становлення перших вітчизняних наукових шкіл, формування нових галузей науки і напрямів наукових досліджень. Та все-таки радянська історіографія значно розширила й поглибила розробку пропонованої теми, суттєво просунувшись уперед порівняно з дореволюційним періодом. Незважаючи на ідеологічні стереотипи і кліше, які зумовлювали упередженість підходів і висновків, а також перекоси у вивченні окремих тематичних підрозділів (наприклад, радянські дослідники приділяли непропорційно велику увагу аналізу революційних рухів у студентському середовищі), дослідження історії вищої освіти за часів СРСР стало справді науковим, теоретичним. Також у цей період набагато ширше стали використовувати архівні джерела. Але суттєвим недоліком історіографії радянської доби було нехтування особливостями національного розвитку освіти тих чи інших регіонів Російської імперії.

Третій період розвитку вітчизняної історіографії означеної теми почався 1991 р. і триває досі. Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. українські дослідники, вивчаючи історію освіти, науки та культури України ХІХ ст.,

намагалися відійти від усталених концепцій в оцінці власного минулого і виробити об'єктивні підходи до його вивчення. На сучасному етапі українська історична наука прагне розширювати й поглиблювати проблематику досліджень, а також використовувати нові методологічні підходи та засоби.

Сучасні вітчизняні фахівці з історії вищої, зокрема, університетської освіти активно досліджують різні аспекти означеної тематики. Протягом 1991–2010-х рр. вийшло кілька індивідуальних і колективних монографій, у яких розкрито широке коло питань з історії української науки і освіти XIX ст., внесок у їх розвиток видатних учених, створення вітчизняних наукових шкіл, діяльність наукових товариств при університетах тощо. У цих роботах комплексно висвітлено зародження, становлення і подальший поступ різних галузей української науки (філософії, історії, філології, правознавства, фізики, хімії, математики, біології, політекономії, медицини тощо), які в першій половині XIX ст. майже цілком були зосереджені у стінах університетів. Деякі з цих видань оздоблені раритетними ілюстраціями та рідкісними фотографіями провідних вітчизняних науковців, університетських корпусів і приміщень, навчально-допоміжних закладів тощо (Бакіров, В. & Духопельников, В. М. & Зайцев, Б. П. & ін. 2004; Колесник, В. Ф., кер. авт. кол. 2014; Кравченко, В. В. & Посохов, С. І. & Наумов, С. О. & Куделко, С. М. & Зайцев, Б. П. 2004; Матвійчук, О. & Струк, Н. 2005; Онопрієнко, В. І. 1998; Пилипчук, О. Я. & Коновець, О. Ф. & Яресько, Л. П. 1998; Різун, В. В. & Тимошик, М. С. & Конверський А. Є. & ін. 2004; Черняк, С. Г. 2011). Також сучасні українські історики досліджують різні аспекти громадської діяльності представників вітчизняної науково-педагогічної інтелігенції дореволюційного періоду (Робак, І. Ю. 2007), вивчають специфіку розвитку різних галузей науки і роль у цьому окремих учених (Корифеї української науки... 2000; Костенко, І. В. 2009).

Природно, що особлива увага сучасної української історіографії прикута до становлення й розвитку історичної науки на теренах України, створення перших вітчизняних шкіл у цій науковій галузі. Означений напрям досліджень

представлено, насамперед, монографіями О. Тарасенко «Становлення та розвиток історичної освіти та науки у Київському університеті у 1834–1884 рр.» (Тарасенко, О. О. 1995) і С. Стельмаха «Історична думка в Україні ХІХ — початку ХХ століття» (Стельмах, С. 1997). У праці О. Тарасенко розглядається створення перших вітчизняних наукових шкіл істориків на тлі становлення університету Св. Володимира. Значну увагу дослідниця приділила і окремому висвітленню науково-освітньої діяльності провідних київських учених-істориків того періоду: М. Максимовича, М. Костомарова, В. Циха, В. Шульгіна та інших.

С. Стельмах, користуючись новітніми методами і підходами наукових досліджень, проаналізував процеси, які відбувались у вітчизняній історичній науці протягом дореволюційного періоду. Також С. Стельмах створив кілька наукових розвідок, присвячених формуванню професорських корпорацій у Харківському й Київському університетах у першій половині ХІХ ст., становленню наукових шкіл і фахових дисциплін у цих вищих навчальних закладах, політиці царату щодо університетської освіти, діяльності іноземних учених у Харківському університеті на початку його існування тощо (Стельмах, С. П. 2000; Стельмах, С. П. 2000). Протягом даного періоду історіографія досліджуваної теми також поповнилася численними біографічними розвідками, присвяченими розгляду життя і науково-освітнім здобуткам, суспільно-політичним поглядам, громадській та культурно-просвітницькій діяльності видатних представників вітчизняної науково-педагогічної інтелігенції першої половини ХІХ ст. (Бойко, Н. І. 2004; Боярська, Л. 2002; Жук, В. В. 2015; Історія України в особах... 1995; Куделко, С. М. & Григор'єв, А. В. 2009; Матвійчук, О. & Струк, Н. 2005; Радиш, Я. Ф. 1996; Франчук, В. Ю. 2012). Сучасна українська історіографія започаткувала нові підходи до вивчення життя й діяльності визначних учених минулого, а також визначення їхнього внеску в розвиток вітчизняної науково-освітньої сфери, які базуються на нових концептуальних засадах — насамперед, на принципах об'єктивності, системності та історизму.

Мета статті полягає у дослідженні становлення науково-дослідної діяльності професорсько-викладацького складу перших українських університетів у першій половині XIX ст. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити науково-дослідницьке завдання — узагальнити й систематизувати результати наукової діяльності університетів Наддніпрянської України на початку XIX ст.

Наукова новизна полягає в тому, що було систематизовано дані про діяльність університетських науковців, досліджено основні умови та напрями наукових досліджень, проаналізовано політику царського уряду Російської імперії щодо наукової діяльності українських університетів, класифіковано види наукових досліджень, вивчено основні періоди діяльності вищих навчальних закладів обраного періоду, визначено основні напрями досліджень з обраної теми та окреслено подальші наукові завдання.

Розвиток науки на території Наддніпрянської України пов'язаний, насамперед, з виникненням Харківського і Київського університетів. Царський уряд пішов на цей крок під впливом тогочасних загальноєвропейських тенденцій. Зародження капіталістичних відносин і промисловості потребувало нових наукових і технологічних винаходів та розробок. Без розвитку науки не могло й ітися про модернізацію економіки держави. Виникнення нових форм господарювання потребувало широкого вивчення, дослідження й використання природних багатств, досягнень наукового прогресу. Але, з іншого боку, намагання панівної політичної еліти будь-що зберегти феодально-кріпосницькі підвалини суттєво перешкоджали розвитку науково-дослідної діяльності.

У першій половині XIX ст. в Російській імперії спостерігалось значне піднесення науки, зумовлене загальним ходом соціально-економічного розвитку, подальшим занепадом феодально-кріпосницького ладу і розвитком нових капіталістичних відносин. Організація наукових досліджень у Російській імперії в першій половині XIX ст. була державна. Такий принцип функціонування наукових установ і закладів вищої освіти було закладено з

моменту їх заснування. В цей період усі університети отримали статус державних закладів і назву імператорських (Павлова, Г. Е. 1990, с. 36). На їхні потреби з державного бюджету виділялися щорічні асигнування, що давало уряду право регулювати, контролювати та спрямовувати наукову діяльність. У зв'язку зі змінами внутрішньої й зовнішньої політики в країні часто виникали гострі фінансові кризи. Але навіть ті порівняно невеликі кошти, які виділялися на науку, давали змогу утримувати штат працівників, мати дослідницьку і видавничу базу.

Суттєвим важелем організації і управління наукою було фінансування. Наприклад, якщо частка державного бюджету Російської імперії, що витрачалася на військові потреби у 1804–1805 рр., становила 43%, то на Міністерство народної освіти, включаючи наукові дослідження, — близько 2% (Погребинский, А. П. 1954, с. 21). Якщо утримання імператорського двору 1804 р. коштувало державі 11 млн руб., то на всю освіту імперії того року було виділено лише 2,6 млн руб., тобто у 4,2 раза менше. До середини XIX ст. витрати на потреби освіти і науки становили тільки близько 1% від загальної суми державних витрат. Вони зростали вкрай повільно і відігравали мізерну роль у державному бюджеті протягом усього XIX ст. (Фальборк, Г. & Чарнолуский, В. 1899, с. 24, 33–34) Так, 1861 р. вони становили трохи більше ніж 3,5% загальнодержавних витрат. В грошовому еквіваленті це становило 18 млн руб. (Рождественский, С. В. 1902, с. 397). На власне науку витрачалося ще менше коштів. Загальні витрати на науку в масштабах держави не перевищували наприкінці дореформеного періоду 400 тис. руб. Це становило менше ніж 0,1% витратної частини бюджету імперії (Соболева, Е. В. 1983, с. 55–56).

У Російській імперії в XIX ст. склалася власна традиція вищої школи — поєднання освітньої й науково-дослідної діяльності. Кожен університет мав свою видавничу базу, власну цензуру, яка контролювала всі опубліковані підручники. За Статутом 1804 р. університети ставали не лише навчальними, але й науково-дослідними центрами. Наукова робота була складовою їхньої

діяльності. Створення лабораторій, кабінетів, обсерваторій, клінік, бібліотек тощо стало надійною базою для підготовки спеціалістів і для розвитку багатьох галузей науки. Розвитку досліджень сприяли й створені при університетах наукові товариства. В Статуті вказувалося, що «до особливих переваг університетів відноситься створення в його надрах вчених товариств», які повинні були «поширювати наук»¹⁷⁵.

Важливим для початку досліджень в навчальних закладах став і розділ університетського Статуту, який визначав створення науково-матеріальної бази. Спеціалізовані допоміжні підрозділи (бібліотека, кабінети й лабораторії, астрономічна обсерваторія, ботанічний сад, анатомічний театр, клінічний і хірургічний інститути, а також інститут повивального мистецтва) не лише давали змогу проводити заняття зі студентами, але й були місцем проведення наукових досліджень для «поширення наук і освіти». Хоча університетський Статут 1804 р. безпосередньо не фіксував обов'язків для професорів і решти викладачів вести дослідницьку роботу, він водночас висував до них такі вимоги, задовольнити які можна було лише постійно практикуючи наукову діяльність.

В Статуті підкреслювалося, що професори при викладанні курсу лекцій повинні були «поєднувати теорію з практикою у всіх науках, в яких це потрібно», а також мали бути обізнаними з усіма досягненнями науки, щоб «поповнювати свої курси новими відкриттями, зробленими в інших країнах Європи»¹⁷⁶. А в зв'язку з тим, що у першій половині XIX ст. в Російській імперії суто наукових закладів майже не існувало, розвиток тодішньої вітчизняної науки залежав від професорсько-викладацьких кадрів університетів. Поряд з читанням лекцій і проведенням практичних занять професори й викладачі університетів друкували дослідження та монографії,

¹⁷⁵ Уставы императорских Московского, Харьковского и Казанского университетов [5 ноября 1804 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825). СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 266.

¹⁷⁶ Уставы императорских Московского, Харьковского и Казанского университетов [5 ноября 1804 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825). СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 270.

оригінальні й перекладені твори, навчальні посібники, науково-популярні статті тощо. За свідченням видатного ученого-медика і педагога, який обіймав посаду попечителя Київського навчального округу, М. І. Пирогова, в ті часи університети «були справжніми і єдиними представниками науки», «не було різниці між академією і університетами», «хто вчив», той і «рухав науку вперед» (Пирогов, Н. И. 1985, с. 320).

Таким чином, професори вищих навчальних закладів поєднували дві соціальні функції, одна з яких була пов'язана з навчанням, інша — з організацією і проведенням наукових досліджень. Ці дві функції перебували весь час у тісному зв'язку. Поєднання науки і навчання було важливим принципом вищої школи, який забезпечував їй подальший зв'язок з життям. Відомий учений К. А. Тимірязєв, відзначаючи велику роль університетів у розвитку вітчизняної науки, писав, що вони були показниками руху науки в країні. Наукова робота була справою особистої ініціативи того чи іншого ученого, тож її зміст цілком залежав від його світогляду. Велике значення для розвитку науки у вітчизняних університетах мало створення факультетів, які до середини XIX ст. називалися «відділеннями». Розподіл на факультети зумовив розвиток багатьох галузей знань, а також сприяв створенню наукових шкіл.

Університети Наддніпрянської України організаційно сформувались у першій половині XIX ст. Становлення їх як наукових центрів мало характерні особливості. Харківський університет став осередком наукових досліджень у математиці, геології, географії, астрономії. Великого розмаху набули систематичні метеорологічні спостереження за територією Харківського навчального округу (Фойгт, К. 1859, с. 25). Реакція в галузі вищої освіти у другому десятилітті XIX ст. негативно позначилась і на розвитку наукових досліджень. Лише з кінця 1820-х рр. Харківський університет почав відновлювати діяльність і до середини XIX ст. завдяки зусиллям прогресивно налаштованих професорів та викладачів став великим науковим центром південних губерній Російської імперії.

Рада університету вирішувала наукові питання, влаштовувала конкурси студентських творів, видавала праці викладачів університету та інших авторів. При університеті створювалися навчально-допоміжні заклади: обсерваторія, кабінети, лабораторії, ботанічний сад, клініки, анатомічний театр тощо. Бібліотеку університету заснував В. М. Каразін. 1804 р. він привіз до Харкова понад 3 тис. екземплярів різних книжок, які придбав за власні кошти й поклав в основу університетської бібліотеки.

У кінці 1810-х рр. в Харківському університеті створено кабінети, наприклад, нумізматичний при словесному відділенні філософського факультету. Його нумізматична колекція вже в першій половині XIX ст. була однією з найцінніших і найвідоміших в імперії. На відділенні природничих наук філософського факультету було створено фізичний, мінералогічний, ботанічний та зоологічний кабінети, астрономічну обсерваторію, хімічну лабораторію, кабінет природознавства, ботанічний сад. Дещо пізніше було відкрито технологічний, астрономічний кабінети. Чимало предметів і експонатів до них подарували харківські професори Т. Ф. Тимковський та І. С. Рижський. 1809 р. в дворі університету почалося будівництво метеорологічної обсерваторії. 1825 р. видатний ботанік, професор В. М. Черняєв відкрив ботанічний кабінет, пожертвувавши для нього власний гербарій, що містив 7 тис. видів рослин з різних країн світу. Відкривались і розширювались лабораторії й допоміжні заклади медичного факультету Харківського університету. Анатомічний театр і кабінет відкрито 1806 р., хірургічна університетська клініка почала функціонувати з 1814 р., а терапевтична — на рік пізніше¹⁷⁷.

Велике значення для розвитку гуманітарних наук в Харківському університеті мала наукова діяльність таких учених, як І. С. Рижський, Г. П. Успенський, І. І. Срезневський. В роботах професора російської мови І. С. Рижського було творчо систематизовано та узагальнено всі знання, накопичені

¹⁷⁷ Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет / под ред. С. М. Короливского. Харьков: Издательство Харьковского университета, 1955. С. 22–23.

в мовознавстві до початку ХІХ ст. Ці роботи багато років використовувались як навчальні посібники не лише в Харківському, а й в усіх інших університетах імперії. Особлива заслуга професора російської історії Г. П. Успенського полягає в тому, що він першим серед істориків ХІХ ст. почав висвітлювати питання не лише політичної історії, але й історії господарства, культури та побуту.

Професор слов'янознавства І. І. Срезневський розробляв проблеми історії, культури, побуту і традицій українського народу. За його ініціативи у 1830-х рр. виходили в світ журнал «Український альманах» та збірник «Запорізька старовина». Він заклав підвалини слов'янознавства в наукових колах Російської імперії, а також одним з перших висловив думку про те, що українська мова є самостійною, а не діалектом російської чи польської (Срезневский, И. И. 1834, ч. VI, октябрь). 1843 р. в актовій промові на урочистих зборах Срезневський констатував, що «наука піднесла Харків так, як промисловість Тулу і Ярославль та як торгівля Нижній Новгород і Одесу» (Данилевский, Г. П. 1866, с. 311–312).

Визначну роль у розвитку історичної науки на українських землях відіграв професор всесвітньої історії В. Ф. Цих, який рано пішов з життя, але встиг створити і в Харківському, й у Київському університетах ґрунт для власних наукових шкіл істориків. Їхньою властивістю була розробка теоретичних проблем історії. Найвидатнішим дореволюційним харківським філологом був О. О. Потебня, який закінчив Харківський університет 1856 р. і працював у ньому до самої смерті. Його дослідження відіграли велику роль у вивченні проблем теорії літератури, мови, фольклору та етнографії (Стельмах, С. П. 2000, с. 61). Він став основоположником східнослов'янської діалектології та психологічної школи у філології, творцем синтаксису слов'янських мов. Великий внесок науковець зробив у вивчення структурних питань української мови. Йому належать роботи «Малорусское наречие», «Заметки о малорусском наречии» та інші. Також Потебня працював над

історією і художніми засобами української народної пісні¹⁷⁸. Найавторитетнішою постаттю фізико-математичного факультету Харківського університету на початковому етапі його існування був учений-енциклопедист Т. Ф. Осиповський, який відзначився дослідженнями з математики, фізики, астрономії та філософії. Його «Курс математики» за науково-теоретичним рівнем не поступався найкращим іноземним посібникам того часу й довгі роки використовувався для навчання студентів усіх університетів Російської імперії. Погляди та ідеї Осиповського справили значний вплив на таких майбутніх світил математичної науки, як М. В. Остроградський і М. І. Лобачевський¹⁷⁹. На високий науковий рівень дослідження з хімії в Харківському університеті були піднесені лише з 1840-х рр., коли туди прибув працювати професор О. І. Ходнев. У докторській дисертації він упритул підійшов до теорії хімічної будови речовин, що лежить в основі сучасної органічної хімії і яку видатний учений О. М. Бутлеров сформулював через три з половиною десятиліття після того. О. І. Ходнев довів, що каталітичні явища є звичайними хімічними реакціями взаємодії (Павленко, Ю. В. & Руда, С. П. & Хорошева, С. А. & Храмов Ю. О. 2001, с. 352).

Велика роль у розвитку хімії належить М. М. Бекетову. За спогадами сучасників, з його появою відбувся різкий перелом у житті кафедри хімії Харківського університету — в самому викладанні цієї науки та в постановці пов'язаних з нею наукових досліджень. Роки життя і діяльності Бекетова у Харкові ознаменувалися великими науковими досягненнями. Саме тут він зарекомендував себе основоположником фізичної хімії і вперше експериментально встановив та сформулював закон мас, які діють, — основний закон хімічної рівноваги. Також Бекетов створив основу алюмінотермії, що широко використовується в наш час у техніці, встановив зв'язок між неорганічною та органічною хімією, довівши умовність меж між

¹⁷⁸ Харьковский государственный университет 1805–1980. Исторический очерк. Харьков: Вища школа. Издательство при Харьковском университете, 1980. С. 29.

¹⁷⁹ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Багалей Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Харьков: Тип. Адольфа Дарре, 1906. С. 79.

ними (Хотинский, Е. С. 1950, с. 9).

Надзвичайно відданою науці людиною був харківський професор ботаніки В. М. Черняєв, який працював у Харківському університеті чотири десятиліття. Він з великим ентузіазмом вивчав рослинний світ Харківської та прилеглих до неї губерній і по праву вважається найкращим знавцем української флори в першій половині XIX ст. Його дослідження мали велику практичну користь, впливаючи на господарський розвиток краю. Оцінюючи наукову та громадську діяльність В. М. Черняєва, професор Ю. М. Прокудін підкреслював, що «він своїм підходом до вивчення вітчизняної флори на багато десятиліть випередив флористів і систематиків свого часу» (Прокудин, Ю. Н. 1953, с. 47).

В галузях геології, орогідрографії, гідрогеології, ґрунтознавства багато зробив у середині XIX ст. вихованець і професор Харківського університету Н. Д. Борисяк. Він уперше дав схему геологічної побудови Харківського артезіанського басейну. Значну увагу приділяв геологічному вивченню річок Дніпра, Дону, Північного Донця, їхніх притоків і можливості використовувати річкову воду для водопостачання таких міст, як Харків, Луганськ, Ростов та інші. Під час численних наукових експедицій по Харківській і сусідніх губерніях він знаходив і вивчав корисні копалини й ґрунти України. Напрями наукових досліджень, котрі розпочав Н. Д. Борисяк, продовжив ще один вихованець Харківського університету І. Ф. Леваковський, який започаткував геоморфологічний напрям досліджень, був видатним стратиграфом, а також дав першу орографічну характеристику рельєфу Лівобережної України. Наукову працю на медичному факультеті Харківського університету започаткував його перший декан, професор хірургії П. М. Шумлянський, який є одним із засновників вітчизняної гістології.

Помітну роль у розвитку наукової роботи серед харківських медиків відіграв професор анатомії, фізіології і судової медицини І. Д. Книгін. Аналізуючи наукову діяльність Харківського університету, слід відзначити університетську друкарню, що відігравала позитивну роль у поширенні

наукових знань, культури і освіти. Її засновником був В. М. Каразін. 1803 р. він закупив у Санкт-Петербурзі чотири друкарських станки, котли, словоливарні форми, фарби та інше обладнання. За перші п'ять років існування друкарня видала 65 книг, а в наступні п'ять років вона переживала розквіт, надрукувавши 143 книг і брошур (Посохов, С. И. 2014, с. 211). За допомогою періодичних видань університет демонстрував користь науки і популяризував наукові знання. Друкарня при Київському університеті теж почала функціонувати невдовзі після його відкриття, а саме з 1835 р. Попри суттєві проблеми, зокрема нестачу коштів, протягом дореформеної доби у ній було видано, за різними даними, від півтори до чотирьох сотень одиниць назв монографій, брошур, журналів, підручників, посібників тощо.

Перші професори й викладачі університетів Наддніпрянської України видавали невелику кількість наукових досліджень і монографій. Це було пов'язано зі становленням університетів та потребою забезпечувати студентів підручниками й іншою навчальною літературою. Згодом професор став синонімом самостійного дослідника-спеціаліста, рушійної сили науки. Перші ж науково-педагогічні працівники не стільки самостійно розробляли науку, скільки поширювали наукові знання. Українська університетська наука тих часів була ще дуже молода, недосконала і до того ж значною мірою залежала від західноєвропейських учених. Вона ще не досягла тієї диференціації і спеціалізації, яка настала в майбутньому. Важливе місце в науково-літературній діяльності професорів займали актові промови, які вони традиційно виголошували на урочистих університетських зборах. В ході публічних виступів українські учені мали змогу популяризувати свої ідеї і отримувати їх оцінку з боку наукового товариства.

З початку існування Харківський і Київський університети залучали до наукової роботи вчителів гімназій і училищ своїх навчальних округів, виступаючи їхніми кураторами. Зібрані на місцях матеріали надсилалися до університетів, де професори опрацьовували й узагальнювали їх, а потім найважливіші з цих досліджень видавали у формі монографій, брошур і статей.

Виданий 1804 р. Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам, закріплював право університетів доручати працівникам середніх освітніх закладів «проводити історичні, метеорологічні, топографічні і статистичні» дослідження і спостереження, а також наставляти їх у цій роботі¹⁸⁰.

Професори й викладачі університетів, об'їжджаючи губернії свого навчального округу, не лише перевіряли виконані спостереження, але й самі приєднувалися до вивчення природи та населення краю. У звітах про інспекторські поїздки міститься великий матеріал про природні багатства регіонів, їхню історію, етнографію, мовознавство. 1832 р. Міністерство народної освіти видало циркулярне розпорядження з ретельно розробленими інструкціями, за якими викладачі навчальних закладів у вільний від виконання обов'язків час мали складати описи природи своєї губернії, збирати ботанічні, зоологічні та мінералогічні колекції, проводити метеорологічні спостереження, а потім відправляти всі ці предмети й дані до Академії наук та університетів для подальшого опрацювання і дослідження¹⁸¹. Так, з 1 червня по 15 серпня 1857 р. професор А. С. Рогович досліджував флору й фауну в Полтавській, Київській, Подільській і Волинській губ.¹⁸² Отже, університети в особі їхніх професорів і викладачів організовували й координували наукову роботу на місцях.

Статутом 1804 р. встановлювалося, що Ради університетів раз на місяць мали проводити збори, на яких під головуванням ректора та за участі професорів проходили слухання щодо наукових творів, нових відкриттів, дослідів, спостережень і досліджень¹⁸³. Тобто вже на початку існування

¹⁸⁰ Устав учебных заведений, подведомственных университетам [5 ноября 1804 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825). СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 315.

¹⁸¹ Циркулярное предложение о том, чтобы предложено было преподавателям составлять описания естественных произведений [9 марта 1832 г.] // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения (1802–1834). СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1866. Т. 1. Стб. 813–822.

¹⁸² Державний архів м. Києва (Держархів м. Києва). Ф. 16. Оп. 296. Спр. 108 Прошение проф. А. С. Роговича в Совет университета о разрешении ему командировки для изучения флоры и фауны ряда губерний. Арк. 1 (1857 р.).

¹⁸³ Уставы императорских Московского, Харьковского и Казанского университетов [5 ноября 1804 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825). СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 275.

вітчизняних університетів їхній професорсько-викладацький склад організував засідання, що стали провісниками наукових семінарів, симпозіумів, конференцій тощо. Окрім того, в університетах почали формувати науково-дослідні теми. Найуспішнішим їх дослідникам вручали винагороди. Також наукова робота перших вітчизняних науково-педагогічних працівників полягала в підготовці та виголошенні так званих «актових промов» на загальних університетських зборах, котрі проводилися щорічно, і, як писав професор Д. І. Багалій, «сприяли зближенню університету з суспільством і водночас культивували в ньому науку, поширювали громадські прогресивні ідеї» (Багалій, Д. 2004). Статут 1835 р. загалом зберігав закріплені Статутом 1804 р. правила й вимоги ведення науково-дослідної роботи університетськими професорами і викладачами¹⁸⁴. Іншим важливим науковим центром Наддніпрянської України став університет св. Володимира в місті Києві.

У дореформену добу ХІХ ст. відбувалося становлення системи наукових досліджень у цьому вищому навчальному закладі. Засновником київської історико-філологічної школи став перший ректор університету М. О. Максимович. З-під його пера вийшли наукові праці, присвячені історії Києва, козацько-селянських повстань 1730-х рр. і гайдамацьких рухів. Чималий внесок учений зробив і в становлення археології та етнографії на українських землях. Окрім того, М. Максимович був іще й одним з перших українських філологів. Він досліджував літературу Київської Русі, описував українські літературні пам'ятки, запропонував власну класифікацію слов'янських мов¹⁸⁵. М. Максимович був одним з найяскравіших учених-енциклопедистів в історії вітчизняної науки. Він вважається одним з фундаторів соціології та ботаніки в Україні.

Короткий період у стінах Київського університету працював видатний

¹⁸⁴ Уставы императорских Московского, Харьковского и Казанского университетов [5 ноября 1804 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825). СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 275.

¹⁸⁵ Київський національний університет імені Тараса Шевченка : Незабутні постаті / Авт.-упор. О. Матвійчук і Н. Струк. К. : Світ успіху, 2005. С. 328.

історик, етнограф, прозаїк, поет та громадський діяч М. І. Костомаров, послідовник «народницької школи». Учений приділяв особливу увагу дослідженню української історії, зокрема козацтва, підготував до друку літописи С. Величка і Г. Грабянки. Також був одним з засновників соціології в Україні. Київський період діяльності вченого завершився 1847 р., після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства, одним з провідних членів якого він був. Після арешту Костомаров отримав тривалий термін заслання до Саратова (Шип, Н. А. 1991, с. 22). Серед талановитих учених-істориків університету Св. Володимира дореформеної доби слід відзначити П. В. Павлова та В. Я. Шульгіна. Професор історії і теорії мистецтв П. В. Павлов належав до представників «державницької школи» в російській історіографії, а професор всесвітньої історії В. Я. Шульгін став автором першої монографії з історії Київського університету (Шульгин, В. Я. 1860).

Першим видатним правознавцем Київського університету був К. О. Неволін, який вважається одним з засновників юридичної науки в Російській імперії. Фундаментальною тритомною працею «Історія російських цивільних законів» (Владимирский-Буданов, М. Ф. 1884, с. 131, 134) учений заклав паростки вітчизняної історичної школи в юриспруденції. К. О. Неволін зробив чималий внесок у становлення історії держави і права. Розвиток юридичної науки в Київському університеті також пов'язаний з іменем професора М. Д. Іванишева. Перу вченого, зокрема, належать перші в Російській імперії праці з давнього права українців, чехів, богемського і скандинавських народів. Посідаючи тривалий час посаду декана, М. Д. Іванишев уживав радикальних заходів для залучення наукових сил до роботи на факультеті й виховання наукових кадрів з-поміж випускників Київського університету (В. А. Незабитовський, О. В. Романович-Славатинський, Ф. І. Леонтович та ін.)¹⁸⁶.

Професор кримінального права С. І. Богородський належав до

¹⁸⁶ Історія Київського університету: 1834–1959 / Відп. ред. О. З. Жмудський. К.: Видавництво Київського університету, 1959. С. 242–243.

найкращих вітчизняних правознавців дореформеної доби. Він був автором двотомного капітального дослідження з історії кримінального законодавства в Західній Європі XVIII ст., яке мало енциклопедичне значення в кримінології. Наукові роботи професора міжнародного права В. А. Незабитовського відіграли важливу роль у становленні міжнародного права, зокрема щодо питання державної території та військового права. Цей учений створив школу послідовників на юридичному факультеті Київського університету¹⁸⁷. Сучасники високо цінували наукову діяльність професора кафедри політичної економіки та статистики, майбутнього міністра фінансів і очільника уряду Російської імперії М. Х. Бунге, який став фундатором Київської школи політичної економії¹⁸⁸. Завдяки зусиллям видатного вченого кафедра політичної економії та статистики Київського університету перетворилася на один з провідних центрів розвитку економічної науки в Російській імперії. Медичний факультет Київського університету почав функціонувати 1841 р.¹⁸⁹ Його основною стала матеріальна, навчально-допоміжна й наукова база розформованої незадовго до того Віленської медико-хірургічної академії¹⁹⁰.

За задумом міністра народної освіти С. С. Уварова, розвиток медичної науки і освіти мав зосереджуватись у двох центрах: у Москві — для північної половини Російської імперії, і в Києві — для південної її частини. А всі інші медичні факультети імператорських університетів мали стати для них допоміжними закладами¹⁹¹. Наприкінці 1844 р. в Київському університеті було відкрито терапевтичну й хірургічну клініки. Перший професор терапії медичного факультету Ф. Цицурін звітував, що за 1845–1846 навчальний рік у

¹⁸⁷ Історія Київського університету: монографія / І. В. Верба, О. В. Вербовий, Т. Ю. Горбань та ін.; кер. авт. кол. В. Ф. Колесник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. С. 67.

¹⁸⁸ Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка / В. В. Різун, М. С. Тимошик, А. Є. Конверський та ін. К.: Наша культура і наука, 2004. С. 79.

¹⁸⁹ Об открытии медицинского курса в университете св. Владимира [4 декабря 1840 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1825–1855). СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1864. Т. 2. Отд. 2 (1840–1855). Стб. 128–129.

¹⁹⁰ Историко-статистические записки об учёных и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета св. Владимира (1834–1884) / Под ред. В. С. Иконникова. К.: Тип. императорского университета св. Владимира, 1884. С. 166–169.

¹⁹¹ О дополнительном постановлении о медицинском факультете императорского Московского университета [7/19 декабря 1845 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1825–1855). СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1864. Т. 2. Отд. 2 (1840–1855). Стб. 545.

терапевтичній клініці перебували на стаціонарному лікуванні 168 хворих, а ще 502 осіб було обстежено та проконсультовано в її стінах. Хірургічною ж клінікою з часу її заснування і понад 40 років опікувався професор оперативної хірургії В. О. Караваєв. Саме цьому видатному вченому-практику, учню великого хірурга, анатома і педагога М. І. Пирогова належить головна роль у становленні й розбудові медичного факультету Київського університету.

В. О. Караваєв стояв біля витоків формування нових наукових напрямків в хірургії (ринопластики, оваріотомії) й анатомії, а також був одним із засновників вітчизняної офтальмології та історії української медицини. Велике значення для розвитку медичної науки в Київському університеті мало спорудження анатомічного театру, що почав функціонувати через 12 років після відкриття медичного факультету. Його першим директором став професор анатомії О. П. Вальтер. Урочисте відкриття приміщення анатомічного театру, проектувальником якого став професор архітектури університету Св. Володимира О. В. Беретті, відбулося 25 жовтня 1853 р.¹⁹² Також Вальтер 1860 р. заснував перше періодичне науково-медичне видання у Києві — щотижневик «Современная медицина»¹⁹³. Суттєво поліпшилася матеріальна база Київського університету і розширилися можливості науково-дослідної роботи на його медичному факультеті після спорудження 1859 р. поряд з головним навчальним корпусом нової міської лікарні на 200 ліжок¹⁹⁴.

Науково-дослідну роботу з хімії в університеті св. Володимира започаткував професор І. М. Фонберг, який обладнав хімічну лабораторію. Ад'юнкт кафедри хімії Д. Н. Абашев був одним із небагатьох на той час фахівців з фізичної хімії у Російській імперії.

Першим професором астрономії та геодезії Київського університету був учень видатного ученого В. Я. Струве В. Ф. Федоров, який став засновником та першим очільником відкритої 1845 р. університетської астрономічної

¹⁹² Краткий отчёт и речь, читанные в торжественном собрании императорского университета св. Владимира 10 июня 1854 года. К.: 1854. С. 5.

¹⁹³ Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира (1834–1884) / Под ред. В. С. Иконникова. К.: Тип. императорского университета св. Владимира, 1884. С. 89.

¹⁹⁴ Держархів м. Києва. Ф. 16. Оп. 395. Спр. 12. Императорский университет им. Св. Владимира. Арк. 3, 34.

обсерваторії. Авторству професора мінералогії і геогнозії, відомого геолога і мандрівника, що брав участь у навколосвітній подорожі, Е. К. Гофмана належать перше геологічне дослідження південної частини Російської імперії й перший опис рельєфу та геологічної будови Києва (Крижановський, Л. А. 1935, с. 261, 262). Професор ботаніки Р. Е. Траутфеттер став засновником та першим директором ботанічного саду, закладеного 1841 р. за проектом архітектора В. І. Беретті поблизу корпусу університету. Будівництво оранжерей почалося 1846 р., а остаточно звели ботанічний сад 1853 р. Р. Е. Траутфеттер налагодив професійні контакти з ботанічними садами й науковцями-ботаніками багатьох міст Європи. Патріархом вітчизняного природознавства вважається професор мінералогії та геології Київського університету К. М. Феофілактов, який створив першу геологічну карту Київщини і поклав початок цілої нової епохи геологічного вивчення і картографування території України. Цей науковець стояв біля витоків вивчення гранітів України, зробивши першу в історії петрографії спробу типізації гранітів, з яких складається Український кристалічний масив, а також відкрив першу відому палеолітичну стоянку на українських землях.

К. М. Феофілактов заклав основи гідрогеології в Україні та був одним з основоположників інженерної геології. Також учений брав активну участь в організації і роботі першого й наступних з'їздів дослідників природи Російської імперії. Найбільшою постаттю університету Св. Володимира дореформеної доби в математиці був професор прикладної математики І. І. Рахманінов, який зробив вагомий внесок у дослідження проблем механіки, гідравліки та геометрії. Особливої актуальності набули його дослідження з теорії відносного руху. Завдяки першому київському професору архітектури Ф. І. Меховичу в університеті Св. Володимира було засновано відразу три кабінети¹⁹⁵.

1834 р. почав існувати агрономічний кабінет, а 1837 р. відкрилися архітектурний і технологічний кабінети. Значно сприяли розвитку науково-

¹⁹⁵ Держархів м. Києва. Ф. 16. Оп. 278. Спр. 4. Императорский университет им. Святого Владимира. Арк. 14.

дослідної роботи професорсько-викладацьких кадрів Київського університету історичні, краєзнавчі, археологічні й природознавчі наукові організації, що почали створюватись у 1830-х рр. Протягом 1835–1845 рр. в Києві функціонувало історичне і пам'яткоохоронне товариство «Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей», у роботі якого брали активну участь професори університету М. О. Максимович, В. Ф. Цих, С. Ф. Зенович, І. М. Данилович, С. М. Орнатський.

А з 1843 р. почала діяти «Тимчасова комісія для розгляду давніх актів (Київська археографічна комісія)», завдання якої полягало в пошуку, збиранні, вивченні й опублікуванні давніх юридичних актів, історичних документів та інших старожитностей. У ній працювали такі викладачі університету Св. Володимира, як М. Костомаров, М. О. Максимович, М. Д. Іванишев, О. Лазаревський, О. І. Ставровський, В. Ф. Домбровський, Т. Г. Шевченко та ін. Комісія видала фундаментальний багатотомний «Архів Південно-Західної Росії» і чотири томи «Пам'яток», до яких увійшли джерела з історії України XIII–XVIII ст., а також літописи С. Величка, Г. Грабянки, Самовидця та ін. Ці матеріали багато значили для вивчення минулого українського народу (Левицький, О. И. 1893). За ініціативою професора права М. Д. Іванишева на основі зібраних Київською археографічною комісією документів 1852 р. було створено Центральний архів давніх актів, опікувалось яким Правління університету Св. Володимира.

1851 р. при Київському університеті почала роботу «Комісія для опису губерній Київського навчального округу». Активну участь у ній брали місцеві професори К. Ф. Кесслер, Р. Е. Траутфеттер, К. М. Феофілактів, В. Ф. Федоров, М. Х. Бунге, О. С. Рогович, А. Метлинський та інші, які вважали краєзнавство важливою науковою дисципліною. Комісія складалася з природничо-історичного, географічного, статистичного і промислового відділень. Дослідження проводились у Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській і Полтавській губ., а їх результатом стало опублікування чотирьох томів «Праць» протягом 1851–1861 рр. Наприкінці 1844 р. Рада

Київського університету постановила видавати «Записки императорского университета св. Владимира» — періодичний орган тиражем 400 екземплярів. Це видання виходило в чотирьох книгах (відповідно до кожного з наявних на той час університетських відділень — історико-філологічного, фізико-математичного, юридичного і медичного), в яких друкувалися наукові розвідки професорів і викладачів університету¹⁹⁶.

Наприкінці дореформеної доби XIX ст., завдяки професурі університетів, почали регулярно проводитися з'їзди з різних галузей знань. Так, за ініціативи професора зоології університету св. Володимира К. Ф. Кеслера 1861 р. у Києві був організований Перший з'їзд природознавців Російської імперії¹⁹⁷. А у наступному році проведений Другий з'їзд природознавців. Головне завдання цих форумів полягало в розвитку та інтенсифікації науково-дослідних робіт в галузі природничих наук¹⁹⁸.

Однією з форм організації наукової діяльності, яка почала активно поширюватися в Російській імперії у першій половині XIX ст., були наукові товариства. Ці установи створювалися за зразком передових країн Західної Європи та Північної Америки. На початку XIX ст. склалися передумови для колективних робіт, встановлення тісніших контактів між ученими. Статут 1804 р. передбачав створення при імператорських університетах наукових товариств, які поширювали б у суспільстві гуманітарні, природничі й точні науки¹⁹⁹.

З розвитком на українських землях університетської освіти помітно активізувалась організація наукових товариств. Ці установи ставали головним осередком університетського наукового життя. Для наукових товариств першої половини XIX ст. характерна чітка спеціалізація: створюються

¹⁹⁶ Дерхархів м. Києва. Ф. 16. Оп. 290. Спр. 14. Уведомление Совету университетов об учреждении Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. Арк. 1–2 (1851 р.).

¹⁹⁷ I съезд естествоиспытателей в Киеве с 11 по 18 июня 1861 г. // Университетские известия. 1861. № 1 (сентябрь). С. I–XXXIII.

¹⁹⁸ Второй съезд естествоиспытателей в Киеве // Университетские известия. 1862. № 7–8. С. 1–72.

¹⁹⁹ Уставы императорских Московского, Харьковского и Казанского университетов [5 ноября 1804 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825). СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 266.

природничі, гуманітарні, технічні, сільськогосподарські та інші установи. Можна чітко виділити два типи наукових товариств — об'єднання, що працювали при університетах, та самостійні заклади. Невдовзі після відкриття Харківського університету його передова професура ініціювала створення при ньому наукового товариства. І 1812 р. було засновано установу під назвою «Харківське товариство наук», що ставила за мету «розповсюдження наук і знань як через наукові дослідження, так і через видання корисних для суспільства праць»²⁰⁰. «Товариство наук» складалося з двох відділень: природничого, де провадилися дослідження з фізики, хімії, природничих наук, медицини, механіки, та гуманітарного, де вивчалися давні й нові мови і літератури, історія та етнографія.

Наукові розвідки друкувались у щорічних збірниках. Перше засідання «Товариства наук» відбулось у березні 1813 р. Щорічно проводилось у середньому 5 засідань. Воно існувало безперервно до 1818 р., а потім іще на деякий час було відроджене 1824 р.²⁰¹

Провідну роль у діяльності цієї установи відігравали професори Харківського університету: Т. Осиповський, Г. Успенський, І. Срезневський, І. Шад, І. Каменський та інші. 1827 р. членами «Товариства наук» були 80 осіб, а в рік відродження — 52 особи. Це перше наукове товариство на території Наддніпрянської України проіснувало до 1830 р.²⁰² Статут 1835 р. суттєво коригував право університетів відкривати наукові товариства. На відміну від Статуту 1804 р., в новій редакції було зазначено, що Ради університетів могли засновувати лише наукові товариства, необхідні «для вдосконалення

²⁰⁰ Устав Харьковского общества наук [ноябрь 1812 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825). СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 730, 733; Центральный державный исторический архив Украины в м. Києві (ЦДАК України). Ф. 2017 Харківське історико-філологічне товариство (1808–1876 рр.) Оп. 1. Спр. 1. (1081 спр.).

²⁰¹ Устав Харьковского общества наук [ноябрь 1812 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825). СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 730, 733; Центральный державный исторический архив Украины в м. Києві (ЦДАК України). Ф. 2017 Харківське історико-філологічне товариство (1808–1876 рр.) Оп. 1. Спр. 1. (1081 спр.).

²⁰² История Харьковского общества наук // Труды Общества наук, состоящего при императорском Харьковском университете. Харьков, 1817. Т. 1.

досліджень к певній галузі науки»²⁰³. Внаслідок цього виникло кілька вузькоспеціалізованих товариств. Зокрема, 1840 р. засноване «Товариство київських лікарів», провідну роль у діяльності якого відігравали професори-медики Київського університету. В січні 1861 р., завдяки зусиллям професора Харківського університету В. Ф. Грубе, було відкрите «Харківське медичне товариство». Першим його очільником став харківський професор Д. П. Лямбль, а серед його членів значилося багато інших професорів університету: Ф. К. Альбрехт, Ф. І. Ган, Є. С. Гордєєнко, К. О. Демонсі, Д. П. Лямбль, Л. С. Ценковський, Л. Л. Гіршман, В. Ф. Грубе, І. К. Зарубін та інші (Петров, П. Т. 1965, с. 18–19).

Міністр народної освіти А. В. Головнин скаржився, що протягом дореформеного періоду кількість наукових товариств була дуже обмеженою, і більша їх частина діяла в Москві й Санкт-Петербурзі, тоді як в інших частинах Російської імперії їх було зовсім мало (Головнин, А. В. 1865, с. 59). Але навіть діяльність тих поодиноких наукових товариств, що існували в першій половині XIX ст., підготувала фундамент для масштабних наукових досліджень вітчизняних учених у наступні роки. Важко переоцінити роль цих установ, що об'єднували передових учених-ентузіастів і ставали самостійними науковими центрами, в поширенні та популяризації серед населення «практичних» знань.

Функціонування наукових товариств полягало в безпосередній організації досліджень, проведенні краєзнавчих експедицій, регулярних засідань, на яких вислуховувались і обговорювались тематичні доповіді, виданні часописів і збірників праць, читанні публічних лекцій, організації виставок тощо. Інститут наукових товариств, що пройшов становлення у першій половині XIX ст., залишається однією з провідних форм організації наукових досліджень. Реакційна політика царського уряду, що негативно позначалася на розвитку вищої освіти Російської імперії, зачепила й наукову

²⁰³ Сравнительная таблица уставов университетов 1884, 1863, 1835 и 1804 годов. СПб.: Типография-литография Санкт-Петербургской тюрьмы, 1901. Стб. 147.

діяльність. Так, 1824 р. міністр народної освіти, консервативно налаштований А. С. Шишков запропонував ужити певних заходів, щоб розвиток вітчизняної науки був «очищений від усіляких сторонніх і шкідливих мудрувань»²⁰⁴. Але ставлення можновладців до науки почало поступово змінюватися за часів царювання Миколи I. Тодішній розробник імперських ідеологічних доктрин, міністр народної освіти С. С. Уваров усвідомлював роль наукового прогресу.

На його думку, вектор розвитку російської науки мав бути спрямований на те, щоб, «зберігаючи всі вигоди європейського просвітництва, просувати наукове життя Росії нарівні з іншими націями», але водночас повинен був дотримуватись і самобутності, яка базується «на власних засадах і відповідає потребам народу і держави» (Уваров, С. С. 1864, с. 75–76). Та лише в середині 1850-х рр., після важкої й болісної поразки у Кримській війні, коли спливла на поверхню науково-технічна відсталість Російської імперії, царський режим нарешті повністю усвідомив, що розвиток науки є на часі. Майже одразу після приходу до влади нового імператора Олександра II почали згортатися численні реакційні заходи його попередника Миколи I. Стосувалося це й освіти і науки, важливість розвитку яких почали підкреслювати провідні можновладці. Так, уже наприкінці 1855 р. міністр народної освіти О. С. Норов під час ревізійної поїздки по університетах говорив: «Наука, панове, завжди була для нас однією з найважливіших потреб, але тепер вона перша»²⁰⁵.

Таким чином, до середини XIX ст. виникала і сформувалася нова корпорація працівників — науковці. 1852 р. міністр народної освіти П. О. Ширинський-Шихматов заявив, що державні службовці по науковій і навчальній частині «є особливим станом службовців» і «назва учених належить їм як за сутністю і родом занять, так і за самими умовами призначення їх на службу по цій частині, оскільки для цього вони зобов'язуються або мати науковий ступінь, або підлягають спеціально

²⁰⁴ Предложение Главному правлению училищ министра народного просвещения Шишкова [11 декабря 1824 г.] // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения (1802–1834). СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1866. Т. 1. Стб. 535.

²⁰⁵ Отчёт министра народного просвещения за 1855 год // Журнал Министерства народного просвещения. 1856. Июнь (№ 6). Отд. I. С. 162.

встановленим випробовуванням для підтвердження своїх знань та здатності викладати» (Цит. за: Соболева, Е. В. 1983, с. 36).

На законодавчому рівні звання «вчений» у Російській імперії було закріплено лише 16 квітня 1862 р., коли найвищий законодавчий орган Російської імперії Державна рада видав попередньо затверджену підписом Олександра II постанову «По питанню про те, кого слід розуміти під назвою “учених”...». У цьому нормативно-правовому документі роз’яснювалося, що «під назвою учених... маються на увазі: а) ті, хто отримав від одного з російських університетів наукові ступені доктора, магістра або кандидата наук і звання дійсного студента по різних факультетах, а також ті, хто має ступені: доктора медицини, лікаря, магістра фармації, магістра ветеринарних наук, провізора і ветеринара; б) ті, хто закінчив курс у колишньому Педагогічному інституті зі званням старших і молодших учителів гімназій, або ті, хто отримав таке звання за результатами спеціального іспиту; в) ті особи, які стали відомими завдяки власним творам і визнані гідними отримати звання учених за рішенням університетів, академій та наукових товариств»²⁰⁶.

Учені постійно намагалися донести до можновладців значущість науки для життя суспільства й держави, а також привернути увагу до її потреб. Зокрема, одним з ініціаторів таких закликів був М. І. Костомаров, який наголошував на корисності розвитку наукових знань для соціального прогресу і зростання добробуту населення²⁰⁷. Але імператорські чиновники далеко не завжди повертались обличчям до наукової галузі та її працівників.

Отже, українська наука зароджувалась у вкрай несприятливих умовах. На розвиток дослідницької роботи професорсько-викладацьких кадрів університетів негативно впливали різні фактори: відсутність науково-дослідної інфраструктури, недостатнє фінансування, брак лабораторій, клінік, бібліотек, обсерваторій тощо. Водночас внутрішня структура університетів, а

²⁰⁶ По вопросу о том, кого следует разуметь под названием «учёных», детям которых принадлежит право вступления в гражданскую службу [16 квітня 1862 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1855–1864). СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1865. Т. 3. Стб. 744. (Стб. 743–745).

²⁰⁷ Санкт-Петербургские ведомости. 1861. № 237. С. 3.

саме поділ на факультети, сприяла і багато в чому зумовила формування нових галузей знань. На розвиток науки в Наддніпрянській Україні у дореформену добу XIX ст. впливали принципові політичні й соціально-економічні суперечності того часу. Брак висококваліфікованих наукових кадрів, хронічне недофінансування і слабка матеріальна база університетів суттєво заважали масштабним науковим дослідженням. У цих умовах науку розвивали ентузіасти. Українські вчені брали активну участь у створенні та діяльності наукових товариств. Науково-дослідна робота членів цих установ була орієнтована на задоволення практичних потреб промисловості, сільського господарства, охорони здоров'я, розвитку освітнього рівня населення.

Розвиток української науки, вдосконалення форм її організації відбувалися нерівномірно, переживаючи періоди спаду і піднесення. Аналіз державних заходів щодо керівництва наукою, системи підготовки наукових кадрів, удосконалення форм наукової діяльності засвідчує, що вирішення цих важливих проблем перебувало в тісному зв'язку з зовнішньою і внутрішньою політикою царського уряду. Але, попри складні умови, прогрес української науки був неухильним і постійним. Вона почала набирати силу, зростала кількість учених, перетворювалася на національну за складом, що сприяло зародженню, формуванню й становленню вітчизняних наукових шкіл та їх подальшому розвитку.

Багалій, Д. 2004. *Вибрані праці*. Т. 3. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 1. (1802–1815 гг.). Харьков: Видавництво НУА.

Владимирский-Буданов, М. Ф. 1884. *История императорского университета св. Владимира*. Т. 1. Университет св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. Киев: Тип. императорского университета св. Владимира.

Головнин, А. В. 1865. *Обзор деятельности Министерства народного просвещения и подведомственных ему учреждений в 1862, 63 и 64 годах*. Санкт-Петербург.

Данилевский, Г. П. 1866. *Украинская старина*. Харьков.

Крижановський, Л. А. 1935. До історії геолого-мінералогічних дисциплін в Київському університеті за 100 років. *Розвиток науки в Київському університеті за 100 років*. Київ: Вид. КДУ. С. 260–280.

Левицкий, О. И. 1893. *Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов (1843–1893). Историческая записка о её деятельности*. Киев: Кульженко.

Павленко, Ю. В. & Руда, С. П. & Хорошева, С. А. & Храмов, Ю. О. 2001. *Природознаводство в Україні до початку XX ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах*. Київ: Академперіодика.

- Павлова, Г. Е. 1990. *Организация науки в России в первой половине XIX в.* Москва Наука.
- Петров, П. Т. 1965 К истории Харьковского научного медицинского общества. *100-летие Харьковского научного медицинского общества, 1861–1961.* Киев. С. 18–19.
- Пирогов, Н. И. 1985. Избранные педагогические сочинения. Москва.
- Погребинский, А. П. 1954. *Очерки истории финансов дореволюционной России.* Москва.
- Посохов, С. И. 2014. *Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII — первая половина XIX вв.).* Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина.
- Прокудин, Ю. Н. 1953. *Выдающийся русский ботаник XIX столетия В. М. Черняев.* Харьков: Изд. Харьковского государственного университета.
- Рождественский, С. В. 1902. *Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902.* Санкт-Петербург.
- Соболева, Е. В. 1983. *Организация науки в пореформенной России.* Ленинград: Наука.
- Срезневский, И. И. 1834. Взгляды на памятники украинской народной словесности. *Учёные записки императорского Московского университета.* Ч. VI. Октябрь.
- Стельмах, С. П. 2000. Становлення професорської корпорації в Харківському університеті на початку XIX ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* Історія. Вип. 47. С. 60–65.
- Уваров, С. С. 1864. *Десятилетие Министерства народного просвещения (1833–1843).* Санкт-Петербург: Тип. Императорской АН.
- Фальборк, Г. & Чарнолуский, В. 1899. *Народное образование в России.* Санкт-Петербург.
- Фойгт, К. 1859. *Историко-статистические записки об императорском Харьковском университете, его заведениях от основания университета до 1859 года.* Харьков.
- Хотинский, Е. С. 1950. *Академик Николай Николаевич Бекетов. Очерк о жизни и деятельности.* Харьков: Харьковское книжно-газетное изд-во.
- Шип, Н. А. 1991. *Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк.* Киев Наукова думка.
- Шульгин, В. Я. 1860. *История университета св. Владимира.* Санкт-Петербург: Рюмин.